

Професорсько-викладацький склад Харківського практичного технологічного інституту наприкінці XIX ст.

[Професор В. Скляр, завідувач кафедри «Історія науки і техніки»]

#16 от 30.09.2015

Кафедра історії науки і техніки в НТУ «ХПІ» була створена в 2004 році за ініціативи ректора Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО. Її викладачі читають профільну дисципліну «Історія науки і техніки» студентам усіх факультетів. На сьогодні розроблено й розпочато запровадження до навчального процесу спецкурсу «Історія НТУ «ХПІ».

На кафедрі діють аспірантура й докторантура, в університеті створено спецраду із захисту кандидатських дисертацій за спеціальністю «Історія науки і техніки». Науковці ведуть активні дослідження за тематикою «Інноваційні досягнення провідних наукових шкіл та видатних учених НТУ «ХПІ». Лише в 2014–2015 рр. захищено 9 кандидатських дисертацій, 7 з них співробітниками кафедри.

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» є прямим спадкоємцем першого в Наддніпрянській Україні вищого технічного навчального закладу – Харківського практичного технологічного інституту. ХТПІ розпочав свою діяльність 1885 року (з 1898 року – ХТІ), першим директором став видатний педагог, учений, фундатор вищої технічної школи професор Віктор Львович Кірпічов. Завдяки його зусиллям закладено підвалини для організації навчального процесу, плідної наукової діяльності, а головне – забезпечено кваліфікованим професорсько-викладацьким складом.

Початкове рішення про заснування технологічного інституту у Харкові було прийнято міністром фінансів Російської імперії ще 25 грудня 1870 року. Традиційно у Російській імперії фінансування для створення нових навчальних закладів перекладалося на місцеві громади. Архівні документи свідчать, що ще 30 січня 1871 року харківська влада виділила 50 тис.

рублів на закупівлю 25 десятин землі та проектування будівництва приміщень для нового технологічного інституту. Наприкінці 1879 року п'ять із семи запланованих корпусів було вже побудовано.

Однак відкриття технологічного інституту в Харкові затягнулося на півтора десятиліття. І не лише з економічних причин, а, насамперед, із політичних. Так, у листі від 11 травня 1879 року до харківського генерал-губернатора Міністр внутрішніх справ вказував: «Події останнього часу показали, що безлад відбувається переважно у містах, де є вищі навчальні заклади, так як молоді люди в них мають нахил до шкідливих захоплень. З відкриттям у Харкові технологічного інституту збільшується і чисельність шкідливих елементів». Тому царська влада свідомо гальмувала відкриття нового вищого технічного закладу, попри позицію харківської громади, яка надала значні кошти на його створення. Кінцеве рішення про відкриття ХПТІ підписано імператором Олександром III лише 16 (28) квітня 1885 року. У липні 1885 року директором новоствореного навчального закладу призначено професора Віктора Львовича Кірпічова (1845–1913 рр.), тоді ж затверджено і Статут ХПТІ.

Завдяки плідній діяльності першого директора В. Л. Кірпічова, інститут за короткий термін перетворився на зразковий вищий технічний навчальний заклад. За цей час відремонтовано всі корпуси та розгорнуто будівництво нових. Створено потужні лабораторії: механічну та хімічну, фізичний кабінет із новітнім для того часу обладнанням, закупленим за кордоном. Започатковано бібліотеку: частину книг передано з Санкт-Петербурзького практичного технологічного інституту (СПБПТІ), а також закуплено наукову та навчальну літературу, періодичні видання. Інститут мав право «безмитно виписувати із закордону для своїх потреб всілякі навчальні посібники, не виключаючи і машин».

Одним із найскладніших завдань, яке довелося вирішувати В. Л. Кірпічову, стало формування кваліфікованого професорсько-викладацького складу. Це завдання вирішувалося за трьома напрямками. Це, по-перше, залучення до викладання на молодших курсах, насамперед математики та природознавчих дисциплін, професорів та приват-доцентів Харківського університету на умовах сумісництва. Частина з них перейшла на постійну роботу до ХПТІ. Для викладання іноземних мов, малювання та креслення залучалися викладачі гімназій. По-друге, залучення до викладацької діяльності інженерів-практиків з виробництва, випускників СПБПТІ та західноєвропейських політехнікумів, які отримували в інституті посади лаборантів (фактично молодших викладачів) та ад'юнкт-професорів. І, по-третє, із середини 90-х рр. XIX ст. головним засобом поповнення викладацького складу стала підготовка професорських стипендіатів безпосередньо в ХТІ. За Статутом 1885 року інститут не мав автономії. Призначення директора здійснювалося особисто імператором («Высочайшей властью»), призначення професорів та ад'юнкт-професорів здійснювало міністерство народної освіти, інших викладачів призначав попечитель Харківського навчального округу. Призначеними на ці посади могли бути лише лояльні до влади особи (кандидатури перевірялися міністерством внутрішніх справ). Кожен працівник інституту складав письмову присягу на вірність імператору.

Відрізнялися і вимоги до претендентів на посади професорів математики, фізики та хімії, порівняно з претендентами на посади професорів технічних кафедр. За статутом 1885 року

докторський ступінь вимагався лише для професорів фізики, для професорів математики та хімії дозволено було мати лише ступінь магістра. Вимоги щодо захисту дисертацій для професорів та ад'юнкт-професорів технічних наук не ставилися. Такі низькі вимоги до претендентів на професорські посади технічних кафедр були спричинені недостатньою чисельністю в Російській імперії наприкінці XIX ст. кваліфікованих фахівців технічного профілю, які мали хоча б магістерські дисертації. Навчальне навантаження на професорів та ад'юнкт-професорів на тиждень складало 7 годин.

Безпосереднє керівництво інститутом здійснював директор, опираючись на два дорадчі органи: Навчальний комітет та Господарчий комітет. До складу Навчального комітету, який фактично мав функції нинішньої Вченої ради, входили всі професори. Навчальний комітет розглядав кадрові питання: рекомендував кандидатури професорів та професорських стипендіатів, затверджував штатний розпис та розподіл навчального навантаження, включно з фінансовим забезпеченням викладачів; давав дозвіл на відрядження, в т. ч. і за кордон; затверджував видавничу діяльність та її кошторис. Однак переважна більшість рішень Навчального комітету узгоджувалася з попечителем Харківського навчального округу та затверджувалася міністерством народної освіти. Господарчий комітет опікувався питаннями будівництва, ремонту та матеріально-технічного забезпечення.

Соціальний статус професорів був досить високим. Фактично, всі вони мали статус дворянина: чи спадковий, чи набутий. Проте, оплата праці професорів технологічного інституту залишалася дещо нижчою, ніж професорів університетів. За вислугу терміном 30 років професори отримували пенсію у повному розмірі заробітної платні. На початку XX ст. ХТІ мав два житлові будинки: 12 професорських квартир, 4 ад'юнкт-професорських та 10 лаборантських. Для професорів та ад'юнкт-професорів, які не були забезпечені житлом на території інституту, виплачувалися так звані «квартирні», відповідно, 600 та 400 рублів на рік. Окрім заробітної платні, усі професори та ад'юнкт-професори отримували також «столові». Помічник директора, секретар, декани та члени Господарчого комітету мали додаткову доплату.

Основними формами занять залишалися лекції, лабораторні та практичні заняття. Протягом перших років існування інституту студенти користувалися рукописними лекціями професорів та підручниками, переважно іноземними чи перекладеними. Однак поступово курси лекцій, підручники та посібники для практичних і лабораторних занять були підготовлені професорами інституту і мали літографічне чи друкарське виконання.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в ХТІ започатковано наукові студії у галузі природничих та технічних наук, які нині продовжуються в НТУ «ХПІ». До плеяди видатних вчених, які працювали тоді в ХТІ, належать: В. П. Алексеєвський, В. І. Альбицький, М. М. Бекетов, О. М. Бекетов, Г. Ф. Бураков, Х. С. Головін, Д. О. Граве, О. В. Гречанінов, В. О. Геміліан, К. О. Зворикін, Д. С. Зернов, Ю. Л. Зубашев, М. Д. Зуєв, В. Л. Кірпічов, М. П. Клобуков, В. С. Кнаббе, П. П. Копняєв, І. А. Красуський, Г. О. Латишев, О. П. Лідов, О. М. Ляпунов, А. Ф. Мевіус, П. М. Мухачов, Є. І. Орлов, І. П. Осипов, М. Д. Пильчиков, О. П. Погорелко, О. М. Предтеченський, Г. Ф. Проскура, П. П. П'ятницький, В. О. Стеклов, В. Е. Тір, М. О. Чернай, О. М. Щукар'єв та інші.

Отже, наприкінці XIX ст. у ХПТІ завдяки зусиллям першого директора професора Віктора Львовича Кірпичова створено потужну на той час матеріально-технічну базу, організовано навчальний процес та забезпечено його ведення кваліфікованим професорсько-викладацьким складом. Попри численні реорганізації за 130-річну історію у сучасному НТУ «ХПІ» зберігаються та плекаються науково-освітні традиції, закладені професорами й викладачами з часів заснування Харківського практичного технологічного інституту. Колективом кафедри історії науки і техніки розроблено спецкурс та опубліковано навчальну програму «Історія Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», де чільне місце належить початковому періоду історії нашого навчального закладу.